

11. Залізняк М. Українці. Росія й війна (Замітки й матеріали). — Б.м.. 1915. — 40 с.

12. Залізняк М. Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?. — Б.м.. 1915. — 14 с.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 233. — Арк. 1 зв.

14. Залізняк М. Король та народ (Картина з історії Англії). Львів. 1908. — 16 с.

15. Залізняк М. Велика селянська війна 1525 року. — Львів. 1908. — 16 с.: Його ж. Як французькі селяни собі землю добували. — Львів. 1909. — 16 с.: Його ж. Велика французька революція. — Львів. 1914. — 276 с.: Його ж. Оповідання з історії української землі. — К. — Відень-Львів. 1919. — 146 с. та ін.

16. Залізняк М. Від редакції // Житловський Х. Соціалізм і національне питання. — Б. м., 1915. — С. 3.

17. Борисов М. Соціалізм і питання про національну автономію. — Б. м., 1915. — 43 с.: Ляйтер К. Імперіялізм московського народу. — Б. м., 1915. — 28 с.: Михайленко М. Національне питання в Росії й війна. — Б. м., 1914. — 16 с.: Пернерсторфер Е. Про новітній націоналізм, імперіялізм і соціалізм. Зб. статей Реннера К. й Гаммера О. — Б. м., 1915. — 105 с.: Реннер К. Проблеми Сходу /Національне питання на Сході/. — Б. м., 1915. — 47 с.: Ручка Ю. Російські соціалісти і теперішня війна. — Б. м., 1915 та ін.

18. Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном (Рр. 1920–23). — Б. м., 1923. — С. 3.

19. Грушевський М. Листи до Кирила Студинського (1894–1932)/ Упорядк., передм. Г. Сварник: вступ. стаття Я. Дашкевич. — Львів-Нью-Йорк: В-во М. П. Коць. 1998. — С. 27–28, 31–32.

О. В. Бугаєва

## МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ М. ЛЕОНТОВИЧА

Чимало громадських об'єднань і мистецьких організацій, з якими пов'язані, попри всі негоди, збереження і невпинний поступ української культури в драматичні перші десятиліття ХХ ст., лише в наш час постають на сторінках наукових, громадсько-політичних і культурологічних видань з тривалого і незаслуженого забуття. Повернення імен їх діячів на п'єдестал на-

## ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

родного визнання і поваги вимагає опрацювання архівних особових фондів, документів громадсько-політичних, освітніх, мистецьких, наукових організацій, багатих на історико-біографічну інформацію, суттєву з точки зору відкриття нашим сучасникам імен справжніх творців тих соціокультурних процесів, що відбувалися в Україні.

Трагічна загибель в ніч на 23 січня 1921 р. самотнього і геніального композитора Миколи Дмитровича Леонтовича, якого добре знали і любили не тільки за блискучий музичний талант, але як відверту і чуйну людину, чие ім'я було своєрідним символом мистецької України, стала поштовхом до консолідації найкращих творчих, громадських, наукових сил в єдину організацію — Всеукраїнський комітет по вшануванню пам'яті М. Леонтовича, заснований 1 лютого 1921 р. Ця подія була знаковою для культурного життя післяреволюційної України. Перші чотири роки радянської державності в Україні супроводжувались агресивною політикою духовного геноциду української нації, жорстким червоним терором, фізичним знищенням багатьох самотніх талантів. Історична віддаленість подій того часу дає можливість лише тепер зрозуміти і оцінити високу місію невеличкої купки однодумців, згуртованих в Комітеті, які постали в авангарді боротьби за збереження і відродження культурно-мистецьких традицій українства.

Кількість членів Комітету дуже швидко зростала за рахунок утворення філій, які ставали місцевими просвітницькими і культурними центрами, гуртували навколо себе селян і робітників, школярів і студентів — всіх, хто просто любив співати, любив свою землю і свій народ, і мав здібності та бажання приєднати себе до великого процесу культурної розбудови українського суспільства.

Динамічна організаційна перебудова музичного життя, яка вважається однією з найважливіших і результативніших подій в українській культурі 20-х рр. ХХ ст. — переорієнтація сфери музичної комунікації і спілкування виконавця та слухача зі справи приватної в загальносуспільну проблему — мала на меті виховання засобами музично-естетичного просвітництва, з одного боку, широкої народної аудиторії, з іншого — висувала завдання виховання професійних артистів, відданих ідеї демократичних культурних перетворень і гідних до виконання поставлених часом завдань.

Серед засновників Комітету були такі відомі постаті україн-

ської культури того часу, як Кирило Степенко — композитор (фундатор Комітету), Юхим Михайлів — художник-символіст, мистецтвознавець, поет, Болеслав Яворський — музикант-педагог, учений-теоретик, композитор, Павло Тичина — поет, хоролий диригент, Володимир Дурдківський — педагог, літературознавець, публіцист, освітній діяч, Пилип Козицький — композитор, педагог, Михайло Вериківський — композитор і диригент, Порфирій Демчуцький — композитор і хоролий диригент, Лесь Курбас — театральний і громадський діяч, Сергій Дурдківський — диригент і співак, Семен Тележинський — композитор, Олесь Чапківський — мистецтвознавець, журналіст, Гнат Яструбецький і Олександр Харченко — кооператори, Данило Шербаківський — мистецтвознавець, археолог, етнограф, музейний діяч, Яків Степовий — композитор, педагог, музично-громадський діяч, Степан Васильченко — письменник, педагог, Сергій Єфремов — літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч, Порфирій Демчуцький — фольклорист, диригент, просвітитель, Нестор Городовенко — хоролий диригент, у майбутньому організатор і перший керівник капели «Думка», Фелікс Блуменфельд — композитор, піаніст і педагог, Микола Бврачек — живописець, театральний художник, мистецтвознавець, академік (та один із засновників) Української академії мистецтва, Іван Мар'яненко — театральний діяч, Дмитро Коліух — громадський діяч.

Після затвердження складу Комітету в той же день було розроблено Статут Товариства, який вже 7 лютого 1921 р. затвердили на перших загальних зборах Комітету за участю представників від різних мистецьких, наукових організацій та педагогічних закладів міста [1]. Президію Комітету було обрано у складі 5 осіб: голова — Юхим Михайлів, заступник голови — Пилип Козицький, секретар — Олесь Чапківський, члени — А. Харченко та І. Волянський. Тоді ж було затверджено назву організації — Всеукраїнський комітет по вшануванню пам'яті М. П. Леонтовича. Дільність Всеукраїнського комітету здійснювалась у відповідності до затверджених положень Статуту.

Протягом року існування Комітет згуртував навколо себе майже всіх провідних українських фахівців різних галузей діяльності. Список членів Комітету на 1 січня 1922 р. налічував 49 осіб, серед яких музиканти, діячі науки й освіти, представники художньо-мистецького напрямку, літератори, поети, кооператори, представник влади, державні службовці — всі зацікавлені у справі увічнення пам'яті, подальшої популяризації й

## ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

поширення музики М. Леонтовича на всій території України.

До складу Всесоюзного комітету також увійшли члени родини, ініціативної групи, представники громадських і державних установ, а також юридичні особи: Державна капела України, Українська академія мистецтва, Українська академія наук, Українська медична академія, Київська консерваторія, Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, Вищий інститут народної освіти, Національна опера України, Троїцький народний дім, Художньо-промислова палата, Сільськогосподарський вчений комітет, Кооперативний інститут, Уманський райсоюз. У звітних документах МТЛ збереглися імена діячів, які представляли ту, чи іншу творчу організацію.

### Список членів ВКПЛ на 1 січня 1922 року [2]

1.	Леонтович Л.	почесн. член	батько композитора
2.	Леонтович К.	почесн. член	вдова композитора
3.	Леонтович В.	почесн. член	сестра композитора
4.	Мончинська О.	почесн. член	сестра композитора
5.	Степенко К.	фундатор	композитор
6.	Михайлів К.	фундатор	художник
7.	Чапківський Л.	фундатор	громад. діяч
8.	Яворський Б.	фундатор	проф. консерваторії
9.	Вериківський М.	фундатор	композитор
10.	Тичина П.	фундатор	поет
11.	Дурдуківський В.	фундатор	педагог
12.	Козицький П.	фундатор	композитор
13.	Тележинський С.	фундатор	композитор
14.	Харченко А.	фундатор	літератор
15.	Шербаківський Д.	персонально	археолог
16.	Квітка К.	персонально	композитор-етнограф
17.	Городовенко Н.	персонально	диригент
18.	Васильченко	персонально	письменник
19.	Качеровський М.	персонально	зав. видавничим відділом Будинку «Дніпросоюз»
20.	Коліх Л.	персонально	кооператор, громад. діяч
21.	Ревуцький Л.	персонально	композитор
22.	Єфремов С.	персонально	академік, літературозна- вць
23.	Демчуцький П.	персонально	композитор
24.	Чуванів І.	персонально	кооператор

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА. ВИПУСК 3

25.	Яструбецький Г.	персонально	адміністратор «Думки»
26.	Масленікова Н.	персонально	професор Ін-ту ім. Лисенка
27.	Коренчевський М.	персонально	кооператор
28.	Верьовка Г.	персонально	диригент капели
29.	Дурдківський С.	персонально	артист (вок.квартет ім. Степового)
30.	Гайда М.	персонально	композитор
31.	Блуменфельд Ф.	персонально	директор Київ. консерваторії
32.	Соболь В.	персонально	диригент
33.	Кней	представник «Думки»	голова міському
34.	Меженко Ю.	УАН	Директор Нац. Бібліотеки
35.	Єременко	представник-диригент відділу Ін-ту ім. Лисенка	слухач
36.	Бвцький А.	представник Ін-ту ім. Лисенка	директор Ін-ту
37.	Павлуцький Я.	представник В.І.Н.О.	професор
38.	Зарицький	представник Нац. хорву	слухач Ін-ту ім. Лисенка
39.	Кривенький	представник Хорву ім. Степового	студент
40.	Мар'яненко	представник Троїцького Народного Дому	артист
41.	Носів	представник с/г Вченого Комітету України	бібліограф
42.	Литвиненко	представник К.І.Н.Х.О.	кооператор
43.	Цельтнер	представник Т-ва Нар. Театру	
44.	Полішук	представник Старостату В.І.Н.О.	студент
45.	Єфимов В.	представник Гвбсоюзв Київщини	кооператор
46.	Саловський І.	представник Т-ву ім. Шевченка	артист
47.	Лятошинський Б.	представник Київ. консерваторії	композитор, педагог
48.	Сантальджи	представник Гвбкописв Київщини	мвзезнавець
49.	Бврачек М.	представник Укр. Академії мист-ва	професор, художник

Завдання Товариства на початковому етапі його існування пов'язувались, по-перше, безпосередньо з творчістю і діяльністю

## ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

самого Миколи Леонтовича. по-друге. — допомогою родині померлого композитора і, по-третє. — загальним розвитком музичної культури України. Низка заходів щодо вшанування пам'яті передбачала:

- 1) влаштування циклу концертів з творів композитора;
- 2) видання збірника його музичних творів;
- 3) видання збірника пам'яті з біографічними відомостями про композитора;
- 4) вивчення музичної спадщини композитора та видання листівок, брошур і теоретичних праць про його творчість;
- 5) заснування і проведення конкурсів молодих композиторів та виконавців імені М. Д. Леонтовича.

Формування програмно-творчої політики з вшанування пам'яті М. Леонтовича було покладено на Президію Комітету та чотири Комісії: *Музични* — вивчення творів М. Д. Леонтовича та інших українських композиторів, організація та проведення музичних вечорів і конкурсів, концертної діяльності; *Літературно-видавничи* — вирішення питань, пов'язаних з видавництвом музично-літературної спадщини М. Д. Леонтовича, збірників, присвячених його творчості, а також портретів, листівок і афіш; *Музейни* — «влаштування музею М. Д. Леонтовича, де б збиралися, переховувалися рукописні, друковані твори композитора, а також всі речі та матеріали, що стосуються його особи та діяльності і влаштування тимчасових виставок»; *Загальноорганізаційни* — заснування музичних філій на території України, керівництво ними, вирішення будь-яких організаційних питань, пов'язаних із роботою Товариства, видавничою, концертною діяльністю тощо [3].

Для вирішення своїх завдань і проведення музично-просвітницьких заходів у всіх регіонах України Всеукраїнський комітет висунув найважливіші для української культури питання про розгортання концертної діяльності, поширення мережі музично-освітніх закладів, виховання плеяди композиторської та виконавської молоді.

Вже перші місяці роботи Комітету дали плідні наслідки і сприяли формуванню нових поглядів щодо майбутніх шляхів розвитку організації: поступово розширювалось коло завдань, збагачувалися форми творчої та організаційної діяльності, зростала кількість її членів. Про це свідчить звітний документ про діяльність Всеукраїнського комітету за період від 1 лютого по 15 червня 1921 р.: «Становище справи музичної культури на

Україні і факт перебування в складі членів Комітету майже всіх відомих українських композиторів і музичних діячів (К. Степенка, Я. Степового, К. Квітки, М. Вериківського, П. Козипького, П. Лемуцького та інших) владно поставили перед Комітетом незрівнянно ширші завдання, ніж ті, які були в момент заснування Комітету і які не вкладаються в обмежене коло лише одночасного вшанування пам'яті М. Леонтовича».

Усі творчі сили було спрямовано на якнайширше ознайомлення із творчим доробком Миколи Леонтовича, і з цією метою — якнайскоріше розгортання не тільки професійної музично-виконавської, музично-освітньої та видавничої діяльності, а й навіть створення мережі самодіяльних колективів, зокрема хорових та ансамблевих, серед робітників і службовців молодії української держави. Так при Президії Комітету було утворено Канцелярію та Інформаційно-інструкторське бюро, яке організувало постачання для населення біографічного та нотного матеріалу, давало поради щодо організації концертів на провінції, допомагало у складанні концертних програм, забезпеченні нотною продукцією, організувало переписування партій для хорових колективів.

У перший рік роботи Музичною комісією було опрацьовано музичні твори композитора загальним обсягом більш, ніж тисячу аркушів, організовано мандрівну капелу при комітеті, короткострокові диригентські курси і мандрівний кіоск. Літературно-видавнича комісія підготувала до видання збірник, присвячений пам'яті М. Леонтовича та збірку обробок народних пісень, складала чимало програм і оголошень про композитора, листівок з портретом митця, виготовила брошуру про життя та діяльність біографічного напрямку, визначила теми майбутніх статей для обговорення і сформувала коло авторів. Загально-організаційною комісією за лютнево-квітневий період було вироблено план подальшого розвитку діяльності Всеукраїнського комітету як установи, що «ствудіює українську музичну культуру і сприяє її розвитку», влаштовано вивезення до Музею М. Д. Леонтовича музичної спадщини та цінних речей з Тувльчина та Марківки Гайсинського повіту, а також проведено важливу й відповідальну роботу з заснування перших філій Всеукраїнського комітету, які виникли в Умані, Звенигородці, Кирилівці і Полтаві [4].

З нагоди першої річниці смерті композитора було скликано урочисті загальні збори Всеукраїнського комітету.

Численні відгукки на трагічну подію, що надходили до Комі-

## ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

тету в Київ від видатних музикантів, представників музичної інтелігенції регіонів і простих музикантів-аматорів, любителів і прихильників творчості композитора, народних співаків та виконавців, стали справжнім підтвердженням того надзвичайного сплеску любові й шани не тільки до великого українця, а й до всього українства. Це стало емоційним поштовхом і, одночасно, історичною підставою для розгортання масового руху започаткування в регіонах України хорових (переважно аматорських) колективів, капел, вокальних і інструментальних ансамблів, духових оркестрів і оркестрів народних інструментів, камерних ансамблів, поширення народного виконавства, ініціаторами чого стали самі представники цих новостворених колективів.

Широкого розголосу набуло відзначення роковин смерті композитора: проведення прилюдних Загальних Зборів, видання листівки з портретом М. Леонтовича роботи Б. Реріха, перейменування Гімназійної вулиці на вулицю Леонтовича, проведення концерту-реквієму в Київській опері під орудою М. Вериківського та Н. Городовенка і концерту хору-студії Леонтовича в Печерському клубі, яким диригував П. Тичина.

Завдяки стрімкому розширенню діапазону своєї діяльності, Комітет по вшануванню пам'яті М. Д. Леонтовича протягом року фактично перетворився на музичне товариство, яке об'єднувало творчі сили з усієї України. За його поданням, 26 лютого 1922 р. Колегія Головополітосвіти затвердила Положення Комітету про перетворення його на Музичне товариство ім. М. Леонтовича (МТЛ). У документах товариства, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, знаходяться матеріали організаторів та учасників філій і сільських осередків Товариства (Проскурівського, Вінницького, Полтавського, Уманського, Дніпропетровського, Харківського, Роменського, Коростишівського, Кам'янець-Подільського, Одеського, Чернігівського, Волинського, Київського, Біло-Церківського, Житомирського.), які є цінним джерелом не лише з погляду біографістики, але й становлять певний інтерес для дослідників соціологічного й культурологічного напрямів. І хоча багато з тих імен, мабуть, так і не дістануть ніколи в Україні статусу видатних, внесок кожного з них став майже безцінним з точки зору розгортання музично-освітнянського руху, який охопив у 20-ті ро. всю Україну. За своїм соціальним складом — це робітники, службовці, селяни, студенти, військові, переважна більшість — дячі культури і освіти.

Цікавим видається листування Михайла Вериківського та



Пилипа Козицького 1925–28 рр., що окреслює постаті митців в ракурсі їх творчої та громадської діяльності. М. Вериківський — заступник голови Центрального правління Музичного товариства ім. Леонтовича та П. Козицький — член Президії, голова Музичної Комісії, голова Харківської філії Товариства, віддано служили ідеї перебування музично-культурного життя України та формування нової генерації української мистецької інтелігенції [5]. Багата епістолярна спадщина, що залишилась в архівах Товариства, додає нових штрихів до біографій видатних українських композиторів, виконавців, фольклористів, теоретиків і істориків музики. Вона також відкриває невідомі сторінки з історії культурних зв'язків діячів України та представників української інтелігенції за кордоном — Інтернаціональним хором Чехії, «Робітничим домом» Вінніпегу та Едмонтону (Канада), музикантами-виконавцями Німеччини та Америки. Редакційна рада журналу «Музика», започаткованого 1923 р. під головванням М. Грінченка, підтримувала активні професійні стосунки з музикознавцями Великобританії, Франції та Австрії, з одного боку, надсилаючи до європейських журналів інформацію про події музичного життя в Україні, а з другого, — отримуючи статті з закордонної періодики для передруку в українських виданнях.

З метою популяризації музичних знань з 1922 р. були започатковані «Вівторки» — музичні бесіди, на яких обговорювали музикознавчі проблеми такі провідні діячі музичної культури, як П. Козицький, А. Бувський, М. Грінченко, Д. Ревуцький, О. Чапківський, А. Альшванг, та з 1924 р. «Суботники» — музичні вечори, присвячені виконанню нових (не друкованих) музичних та літературних творів в авторській інтерпретації. Тут вперше пролунали вірші маловідомих на той час поетів — Т. Осмачки, Г. Косинки, М. Рильського, виступали представники літературних угруповань, таких як «Плуг» і «Гарт». Відтоді починається активна творча співпраця українських поетів і музикантів, вболіваючих за найякшоріше оновлення життя в Україні: М. Вериківський був представником від МТЛ на З'їзді пролетарських письменників 1925 р. та в Музичній комісії «Гарту», а П. Тичина отримав спеціальний мандат на подорожвання по Європі від імені МТЛ з метою розповсюдження інформації про роботу Товариства та музичне життя в Україні, а від імені редакції журналу «Музика» — вступати в професійні відносини з представниками видавництва Німеччини, Франції і Великобританії, подавати статті до журналу «Музика» про новини і стан му-

## ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

зичної культури за кордоном [6]. У 1927 р. з успіхом було влаштовано українську експозицію на Міжнародній виставці в Франкфурті-на-Майні, на якій були представлені українські народні музичні інструменти, макети сцен з оперних вистав, концертні афіші і програми. Архіви МТЛ також відкривають маловідому сторінку взаємовідносин між композиторами, фольклористами, науковцями та виконавцями Західної і Правобережної України. Попри заборону цих стосунків з політичних причин, починаючи з 1923 р. Товариство проводить «Галицькі вечори», де виконуються твори В. Барвінського, С. Людкевича, О. Ніжанківського, Д. Січинського, Ф. Колеси та ін.

За час своєї діяльності МТЛ заснувало значну кількість музичних організацій. Першим виконавським колективом стала Капеластудія ім. М. Леонтовича (1921, диригенти П. Тичина і Г. Верьовка), в списках особового складу якої значиться біля 50 осіб. Наприкінці 1921 р. було утворено Квартет ім. Я. Степового. До репертуару входили твори російської, європейської, але переважно української вокальної класики (М. Леонтовича, М. Лисенка, К. Степенка, Я. Степового, П. Козицького) з метою популяризації музичної культури в провінційних містах і селах. Після смерті композитора К. Степенка було засновано на його честь Хор-студію (на базі колишнього Національного хору м. Києва), хоровий спів в якому викладали диригенти хору М. Вериківській та В. Верховинець. У 1925 р. МТЛ створює свій перший симфонічний оркестр та струнний квартет, до його складу вступають капели «Думка», «Дух», «Рух», «МІК» (оркестр мандолін та концертін), Український студентський хор. За ініціативи Товариства 1924 р. на державному рівні було започатковано проведення «Дня музики», що відзначався на початку грудня кожного року і охоплював своїми заходами понад 600 музичних організацій. У 1926 р. були розроблені Статути Української народної філармонії, Українського філармонічного товариства, Київської робітничої консерваторії. Так на 1927 рік в складі МТЛ було зареєстровано понад 1014 музичних організацій, серед яких 347 селянських хорів, 211 робітничих, 367 шкільних, 82 робітничих та селянських оркестри, та 7 професіональних хорів [7].

На початку 1927 р. група композиторів відокремилась від МТЛ і утворила нове об'єднання «Асоціацію революційних композиторів України» (АРКУ). У лютому 1928 р. на II з'їзді МТЛ було прийнято постанову про реорганізацію Товариства в Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ). Останнє ліквідували 1931 р., коли більшість його членів перейшла до «Асоціації «Пролетмуз». За

Постановою ЦК ВКП(б) України від 23 квітня 1932 р. «Про перебування літературно-художніх організацій», всі музичні угруповання підлягали ліквідації, і на їх базі утворювалась єдина Спілка радянських композиторів. Так політика більшовицької влади призвела до припинення діяльності славнозвісного Музичного товариства імені М. Леонтовича. Подальша доля багатьох діячів української культури, освіти і науки, чий імена пов'язані з історією МТЛ — Ю. Михайліва, О. Чапківського, С. Єфремова, Б. Левітського, А. Бабія, В. Верховинця, Л. Курбаса, Г. Хоткевича, Ю. Масютіна склалася драматично: одні загинули, багато інших відбули заслання [8]. Та незважаючи на жорстокі політичні умови і перешкоди, подвижництво української музичної громадськості 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. стало важливою складовою культурного піднесення, естафету якого підхопили наступні покоління.

1. Музика. — 1923. — № 1. — С. 29.
2. ІР НБУВ. — Ф. 50. № 56. Арк. 2.
3. ІР НБУВ. — Ф. 50. № 3.
4. ІР НБУВ. — Ф. 50. № 6.
5. Вериківська І. З епістолярії Михайла Вериківського / Український музичний архів. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 192–199.
6. ІР НБУВ. — Ф. 50. № 58.
7. Адаменко А. Г., Воронкова Т. І. Всеукраїнське музичне товариство ім. М. Д. Леонтовича / Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. — К., 1982. — С. 107.
8. Кузик В. З історії утворення музичного товариства імені М. Д. Леонтовича // Український музичний архів. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 16.